

Ի՛հ

Եւ քուն եղայ՝ իմաստութիւնն ինծի բնաւ,
Թէ քունէն ոչ ոքի չծլեցաւ երջանկութեան վարդը՝
Ինչո՞ւ կ'ընես այն բանը որ մահուան զոյգն է՝
Գինի՛ խմէ՛, զի ընդերկա՛ր պիտի քնանաս :

Ի՛հ

Գաղտնիքի քողէն ներս ճամբայ չկայ՝
Հոգիին իսկութեան վրայ ոչ ոք է տեղեակ՝
Հողին ծոցէն զատ կայան չկայ բնաւ՝
Գինի ըմպէ՛, զի այստեղ խօսքի վերջ չկայ :

Ի՛թ

Սուր անձնրէ խորհուրդը պէտք է պահուի,
Եւ գաղտնիքը անմիտներէ պէտք է պահուի՝
Մաքիդ մէջ նկատէ՛ թէ ի՞նչ կ'ընես մարդկային ազգին՝
Զգոյ՛լ պէտք է մնաս բոլոր մարդոցմէ :

ԵՕՄԷՐ ԱՍՅԵԱՄ

Թարգմ. պարսկ.՝
Գ. ՓԱՆՆԱՅԻ

ՕԿԻՒՄՔ ՓԱՐԻԶՐ

Գ. Մերէն հաճեցաւ մեզ արտօնել Ոչնահիտի մէջ հը-
րատարակելու՝ հայերէն Թարգմանութիւնը հանգուցեալ
Քարիէրի մասին իր յօդուածին որ լոյս պիտի տեսնէ
Բարձր Ուսումնասիրութեանց վարժարանին հարեգքին
պատմական եւ բանասիրական բաժնին մէջ՝ կը հրատա-
րակենք զայն, պահելով հանդերձ մեր վերապահումները
Քարիէրի գործին ինչ ինչ քայլադաշտութեանց նկատ-
մամբ՝ Քարիէրի գիտական հմտութիւնը, գիտական մե-
թոտի ընթացիկները անտարանալի են, բայց բոտ մեզ
նշանակաւ անտարանալի է խորնազույ մասին իր կտա-
րակալ կարիքը, որ երբեմն գինքը մշած է եղբակա-
ցութիւններու օրոնց տոկոսութիւնը տարակուսական է.
այս վերջերս իսկ, փրօֆ. Մար, որ հայ շովէն մը չէ, ալի
Քարիէրի պէս պատմական-քննական մեթոտին նկատեալ
գիտուն մը, ուսումնասիրութիւն մը հրատարակած է
հինգ վեց տարի առաջ գտնուած Մարքսու քաղաքացւոյ
քրոնիկին «Բարուն» քաղաքածքի մասին, որ կը հաս-
տատէ թէ խորնազի իրօք Մարքսասի մը գործն ունէր
իր ձեռքը, (մինչդեռ Քարիէր կը պնդէր թէ խորնազի
«Հնարածն է Մարքսը»), եւ թէ այն կարգ, որ իրողու-

թիւնները զոր Քարիէր խորնազիին ուղեղէն ստեղ-
ծուած կը նկատէր՝ այդ Մարքսասին քրոնիկէն առ-
նուած էին պարզապէս Մերք կը կարենք որ պ. Մերքէ
քաջարձակապէս «անքննադատելի» չի նկատուի Քարիէրի
գործը, բայց այն երկուշտն ու ազնիւ յարգանքը զոր
կը զգայ իր վարպետին ու քրտնապէս բանասիրութեան
ույսազան տեսակէտներով իրական ծառայութիւններ
մատուցանող գիտունի մը համար՝ գինքը մզած են, անոր
մահուան առթիւ, գրուած յօդուածի մը մէջ, անոր յատ-
կութիւնները միայն տեսնել ու ներողամիտ մտալ թեւ
բութիւններուն :

Օկլեսթ Քարիէր այն փառք խումբին մէջ
չէր, որ 1868ին Բարձր Ուսումնասիրութեանց
վարժարանին (Ecole des Hautes Etudes) պատ-
մութեան եւ բանասիրութեան բաժնին հիմ-
նեցին՝ բայց երբ 1870-1871ի պատերազմէն
անմիջապէս լիտույ հոն մտաւ, իր տեղը իրօք

պատրաստ էր աշխտող՝ իր մտքին նակաճապէս քննական կազմուած գոյն ու իր բանասիրական ծանօթութեանց որոշութեամբն ու ամբողջութեամբն անկից ի վեր երբեք չզաղբեցաւ այնտեղ իր ուսուցչի գործը կատարելէ մինչեւ այն օրն ուր հիւանդութիւնը, որ զինքը քանի մը չաքաթ յետոյ պիտի մննէ խլէր, զինքն ստիպեց ընդմիջել դատ մը, զորք՝ թէպէտ անհանգիստ ուզած էր նորէն գալ աւանդել։

Ծնած 1838 օգոստոս 12ին, ի Սէն-Փիէր-Լը-Վիէօ (Ստորին Սէն), միջակ կարողութեամբ բողոքական ընտանիքի մը ծոցն իր նախկին կրթութիւնն առած Լիւնսթէի մէջ, ուր Հանրի Բէլլի փասթորը տղայ հասակին անոր ցոյց տուած փաշտոնի ձիրքերը նկատած եւ առաջին դասերը տուած է անոր, յետոյ Տիեփիք քոլէժին մէջ, Քարիէր, երբ այդ առաջին ուսմանց շերջման աւարտած է (1858), ժընեվ է գացած այնտեղ աստուածաբանութիւն ուսանելու՝ իւրեւ Ֆրանսական կառավարութեան թոշակաւ։ 1864ի փետրուարին, Սթրազպուրկի բողոքական աստուածաբանութեան Փաքիւլ-թէին մէջ իր թեզը կ'ապաշտպանէր՝ աստուածաբանութեան պսակաւորի ստտիճանին ստաւ նաւոր համար․ այդ առաջին աշխատութիւնը արդէն որոշ ձեւով մը երեւան կը հանէ երկասարդ ուսանողին ձգտումները․ իր թեզին տիպոգրան է «Պատմական ու քննական ուսումնասիրութիւն Ամբակումի մարգարէութեան շրջանին վրայ» (Սթրազպուրկի, 1864)։ «պատմական» եւ «քննական» բառերը նշանակուելու արժանի են․ յետոյ որոշացեալ պայտօնակցին բովանդակ գրտական գործունէութիւնը պիտի նուիրուէր արդարեւ պատմական քննադատութեան, ուր իր մտքին թափանցողութիւնն ու դատողութեան սրտատեսութիւնն իր յաջողութիւնը կ'ապահովէին։ աշխատութիւնը ոչինչ կը պարունակէ վարդապետական, աստուածաբանական, պարզապէս թուականներու քննութիւն մըն է եւ քննադրին կազմաւորման վերլուծումը․ երկուստարք հեղինակն արդէն յայտնապէս կ'ընէ թէ Հին կտակարանի վրայ ուսումնասիրութեանց մէջ պատմական ու քննական դպրոցին կը հետեւի։

Ժի գարուն սկիզբը եւրպայի մէջ արեւելեան ուսումնասիրութեանց կերպոնը ըլլալէ յետոյ, Ծիրանա գրեթէ բոլորովին երեսի վրայ թողած էր այդ կարգի հետազօտութիւնները, եւ այն պահուն ուր Քարիէր կը ցանկաւր իր

աշխատութիւնները յառաջ տանի սեմական լեզուներու եւ աստուածաշնչական քննադատութեան մասին, Գերմանիոյ մէջ էր որ պարտաւոր էր ուսուցչինքն փնտել։ Իր ընտրած քաղաքները եղած են Էլբայտ, Կեօթիկէն, Քարիէր կ'ախորհէր յիւր աշն օրերն երբ այդ հոշակաւոր Համալսարանի մէջ կ'ուսանէր։ Այդ տեանէն իսկ կը զրկէր «Քննականական Հանդէս»ին, որ նոր էր հիմնուած, Հին կտակարանին քննադատութեանը վերաբերող գործերու մասին յօդուածներ, յօդուածներ որոնց մէջ միշտ ամենայտուակ կերպով պատմական ու քննադատական տեսակէտին վրայ կը կանգնէր՝ բնաւ հաշուի չդնելով բոլոր աւանդութիւնները․ ճիշտ յարմար մարդն էր ինքը՝ Սթրազպուրկի աստուածաբանութեան Փաքիւլ-թէին մէջ երբայեցեղէն տարեցնելու։ 1870ի յունիսին, իր Վիսսանձի քննաբանութիւնը ներկայացուցած էր, Հին կտակարանի անվորքի մէկ գրքին վրայ ուսումնասիրութիւն մը, որուն տիպոգրը զարեակ կը կրկնէ՝ նշանակելի պնդումով մը՝ «պատմական քննադատութիւն» բառերը (Պատմական քննական խորհրդածութիւնը Սոլոմոնի սաղմունքներին վրայ, գրեց Օկիւսթ Քարիէր)։ Այս աշխատութեամբ եւ անոր ընկերացող թեզերով, որոշապէս ինքզինքը զրած էր Սուրբ Գրոց քննական ուսումնասիրութեան ու ազատական աստուածաբանութեան մը կողմնակիցներուն խումբին մէջ․ Քրանքօ-գերման պատերազմը իր կեանքին ամբողջ ընթացքը պիտի փոխէր։

Շատ չանցած Սթրազպուրկ քաղաքը կը պաշարուէր։ Քարիէր, զոր փասթորութեան ասպարէզին պատրաստուելու նպատակով իր կատարած ուսումնասիրութիւնները զինուորական գործունէութեան կը թուէին հետացնել, կամաւոր ջրհանկիւրներու զօրաբանին մէջ կը մտնէ եւ կը մասնակցի քաղաքին պաշտպանութեանը։ Անձնատուութեանէն յետոյ, գերմանացիք զինքը կը ձերբակալեն իր կապաւծելի անձ եւ ըստն կը դնեն ու գայն հանգրուանէ հանգրուան տանելով՝ սահմանադրուին առաջնորդելէ յետոյ թող կուտան, վերջապէս, գրեթէ կիսամեակ Ռթիերտաճ կը հասնի, ուր Բելլի ընտանիքին մօտ ապաստան կը գտնէ։ Այնուհետեւ, — օգոստոսը է այս կէտէն նշանակել հոտ, — Քարիէր իր ուսմերուն չափովը միշտ փափաք ցոյց առաւ մեր

երկրին զինուորական վերահազմութեանը դորձակցելու, հարկ եղած քննութիւններն անցուցնել, պահեստի սպայ կարգուելու, նամար, աշտպէս, ազգամթիւ զինուորական շրջաններ կատարեց, եւ զշրջանակներէն դուրս ելաւ՝ մանուշէն քիչ տարի տաալ, երբ իր գիրուծիւնը, ծայրայեղ աստիճանի մը հասած, զինքը ստիպեց աշտպէս ընելու :

Պատերազմին վերջանալէն յետոյ Գաբիզ եկաւ եւ քիչ ետքը Էջով տէ Զօթ-գ-էթիւտի պատմութեան ու բանասիրութեան բաժնին մէջ տաւ իւր կրկնիչ երթայական, քաղաքական եւ աղբարական լեզուներու (28 հոկտ. 1874), Ուսուցչէ մը պահանջուած լաւագոյն ձիրքերն ունէր, յատկութիւն, աշակերտներու վրայ ազդելու կարողութիւն, հետաքրքրելու ձիրքը՝ անոնցմէ չէր որ իրենց գաղափարներուն մէջ մասն իրենց քով կը պահեն Իր մտածման լաւագոյն մասը կուտար ու իր դաստիարակութիւնն ունկնդրողները կը զրդէր իրեն հետ մտածելու ։ Արդէն իր ժամանակը չէր խռնայցիր ։ Իրեն յանձնուած լեզուներու գոտերը զանազան աստիճաններով իրովին աւանդելու համար, գրեթէ միշտ շարաթը վեց ժամ զատ տուաւ փոխանակ իր պարտաւոր եղած երկու կամ երեք ժամին ։ Թող որ իր դասաւանդութեան ժամերուն չէր միմայն որ իր աշակերտներուն վրայ կը ներդրուէր ։ Կէնք որ աշակերտ մը ըրին կը թուէր յուսատու նորեկ մը՝ այն ուսումնասիրութեանց համար որոնք իրեն յանձնուած էին, կը հետաքրքրուէր անով, զայն ամէն կերպով կը քաջայերեւր, մտերմօր, կան երկայն տեսակցութեանց մէջ ամենէն բարեկամական կերպով ամենէն օգտակար խորհուրդները կուտար անոր ։ Ոչ ոք իրմէ աւելի սիրալիք ընդունելութիւն է ըրած նորուն ։ Եթէ նոր աշակերտ մը նախ զինքը ուսուցիչ մը կը նկատէր, — ինքզինքը ուրախ կը զգար թակայն իր գիմացը բարեացակամ եւ յիստմաբող մը ընտելանուլուն, որուն համար պատմական ճշմարտութեան հետախուզութիւնն ուր ըրին ըրն ըրն քաջ թէ՛ արտաշայտութիւն մը այն անկեղծութեան պէտքերի գործը ամբողջ կեանքին մէջ զգաց ։

Ներքի իր յուսալ որ Քարիբը անձնական աշխատութիւններ հրատարակէր ։ Ետեկան զպրօքին մատենադարանը իրմէ ոչ մէկ գործ չէ պարտաւորել, եւ քացի «Վնասագատական հանդէս»ին մէջ կրեւցած քանի մը յօդուած

ներէ եւ կարճ թարգմանութենէ մը (Հին Կտակարանի «մատարական» բնագործի ծագումը, ճնանական նայեցած նոր վարկածի մը վրայ, Ա. Քուէնէնի, հոլանտերէնէ թարգմանեց Քարիբը), ուրիշ ոչինչ չէ հրատարակած սեմական խնդիրներու վրայ ։

Պատճառն այն է որ այդ վարկեանին ուր իր տարիքն ու մտքի պարտադատութիւնը յուսալ կուտային որ ինքնատիպ աշխատութիւններ պիտի արտագրէր, Քարիբը ստիպուած էր իր գործունէութեան ամենամեծ մասը յատկացնել տարօրինակ սպառիչ ուրիշ գործի մը ։ Անձնական հարստութիւն չուներ, եւ Դրպրոցին ուսուցիչ ամսակուրէ, հիմակուրէ չատաւելի փոքր, հեռու էր բուսել նոյնիսկ համեստ պահանջներու ։ Քարիբը ստիպուած էր դուրսի ուրիշ պաշտօններ փնտռել, եւ հազիւ թէ եւրկու տարի է վեր հիմնած ու կազմած էր Բարձր Ուսումնասիրութեանց Վարժարանի իր դասընթացը, երբ Արեւելեան Կենդանի լեզուաց Վարժարանի քարտուղար-մատենագրութեան փոքր քաջ մնացած ըլլալով, այդ պաշտօնը իրեն յանձնուեցաւ (15 դեկտ. 1873), ճիշդ այդ միջոցին էր որ այդ վարժարանի իրեն յատուկ տուն մը կը պատահար ու Լիլ փողոցը կը հաստատուէր ։ Քարիբը վրայ էր որ ինչպէս տեղաւորուան ու մանրամասնութեանց կազմակերպութեան մտքով գործը արդ, ինքն ալ պատուական կազմակերպիչի մը բոլոր յատկութիւններն ունէր, եւ ծառայուծիւնները զոր այդ միջոցին մատուցած է Արեւելեան Լեզուաց Վարժարանին՝ անասման են ։ Ատոնց մեծագոյնը, եւ այն որուն օգտուէտ արդիւնքները երկար ատեն պիտի զգացուին, Արեւելեան Կենդանի Լեզուաց Վարժարանի մասնակցութեան յարգտրուած եղած է ։ Գերմանացի մէջ իր բրած ուսումնասիրութեանց միջոցին, տեսած էր թէ մասնադարանը ինչ էական տեղ մը կը ընէ Զամայարանին մէջ, եւ այն միջոցին երբ համալսարանական մասնակցութեանները չկային եւ գետ քիչ կարեւորութիւն ունէին, շուտով կը հաստատուէր իր խնամքին յանձնուած գրքատունը եւ անոր դիւրաւ նաշուելիք չատ լաւ մէկ ցուցակը կը պատրաստէր ։ Եւ զմտենադարանը որ քանի մը ամիս առաջ հաղիւ թէ գոյուէտ ունէր, այդպէսով քիչ ատենիւ թերեւ լաւագոյնը գարձաւ Նոր ու ժամանակակից արեւելագիտութեան մասնակցարաններուն, եւ կը ըսուի մը

իր օրինակ ծառայից համալսարանական մասնակցություններու կազմութեան որ քիչ յետոյ կատարուեցաւ, Միւստոյն պտեհն որ Բարձր Ուսումնասիրութեանց Վարժարանին մէջ իր աւանդած դասընթացքովը ձրաբանայի մէջ կը վերածակցեցնէր այն ուսումնասիրութիւնները որ այնտեղ դադրած էին մշակուելէ եւ զոր Գիւրմանիոյ մէջ մեծ զարգացման հասած էր էր տեսեր, իր կազմակերպիչի ձերքովը կը յաջողէր միանգամայն Փարիզի մէջ հաստատել համալսարանական հիմնարկութիւններ՝ զանոնք պարագաներուն ու պէտքերուն պատշաճեցնելով Բարձրագոյն ուսումնասիրութեանց վերածնութեան մէջ ի նրանսա, ուրիշներ թեւեւ Գարիբէլէն աւելի փայլուն գիտելի կատարած են, ոչ մէկը սակայն իրմէ աւելի գործունեայ գիւր մը կատարած չէ, եւ ոչ մէկը ապահովապէս իրմէ աւելի որոշ գիտակցութիւնը չէ ունեցած վերանորոգման մը պէտքերն ու զայն զաջողցնելու համար հարկ եղած միջոցներուն:

1879ին եւ 1880ին իրենց պաշտան յանձնուեցաւ համալսարանական մասնակցութեաններն այցելելու եւ ուսումնասիրելու, ինքն է որ կատարեց քանակցութիւնները Փրահայական ուսուցար համալսարաններու միջեւ թեղելու փոխանակութեան համար, բարեբաւարիչնայն այն բազմանքին զոր զանազան երկրներու քաղաք վարժարանները կը ածեն համալսարանի ցործի մը աշխատակցելու, եւ առաջին քայլ համաձայնութեան, որ արգէն երկայն տատնէ ի վեր ուրիշ տեսակցութեանով իրագործուած ի վեր ուրիշ համալսարաններով միջեւ եւ դրանին լեզուով համալսարաններով միջեւ եւ որ առնչուող օր մը բովանդակ աշխատի մէջ պիտի տարածուէ:

Այլ վարչական գործունէութիւնը, որքան ալ իրազեմութեամբ եղած ըլլար, այն ժամն անպատեհութիւնն ունէր որ հարկ եղած լազալ ժամանակը չէր թողուր Գարիբէլին՝ պատմական քննադատութեան հետազոտութիւններ ընելու, որոնց համար այնքան բարձրօրէն օգտուած էր: Այլ պատճառով է որ երբ Տիւրքիոյն մահուամբ 1881ին, Արեւելեան կենդանի Լեզուաց Վարժարանին մէջ հայերէնի թեւը բաց մնաց, անմիջապէս այդ պաշտօնագրին փոխանորդ կարգել տուաւ Բնագիտութեւ 1884 յունուար 22ին պատշաճապէս հասցնելու ուսուցիչ անդամակցեցաւ Հայկական բանասիրութեան ուղորտին մէջ է որ իր ամենէն ինքնատիպ եւ ամենէն կա-

րեւոր աշխատութիւնները պիտի արտադրէր, անոնց մէջ կիրարկելով քննադատական այն սկզբունքները զոր երկարատեւնէ ի վեր կ'ուսուցանէր Առաւմտադարեան ուսումնասիրութեան համար:

Այլեւայլ հաստատակութիւններ կը վկայեն սկիզբէն ի վեր հայերէնի նոր ուսուցչին ձեռնահատութիւնը: Տիւրքիոյն, յաջորդի գիտուն, ուսուցչական գործին խնամք չէր տարած, եւ եւ է զտարգիւրջ չկար զոր կարելի ըլլար աշակերտներուն ձեռքը տալ, Գարիբէլ Լատներին հայերէնի քերականութիւնը կը թարգմանէ, փոխութեաններ սրբագործութիւններ աւ յաւելումներ մտնելով անոր մէջ, անոր կը կցէ հատընտը հատուածներու հաւաքածոյ մը եւ քառարան մը, եւ յստակ ու գործնական գիրք մը կ'ընէ զայն, Լէյալ գումարուած Արեւելագէտներու վեցերորդ Միջազգային Համաժողովին առթիւ Արեւելեան կենդանի Լեզուաց վարժարանի ուսուցչներու կողմէ հրատարակուած արեւելեան այլեւայլ բնագիտութեան եւ թարգմանութեանց հատորին մէջ (Փարիզ, 1883) Գարիբէլ կը հրատարակէ, կը թարգմանէ եւ կ'ուսումնասիրէ «Պաշտօնական հաւաքածո» ծոյին մէջ գտնուող հայկական մասնագիտութիւն մը վերաբարեութիւնը, (հ' էջ քսան) է արմատաւորած ձեռագիրը: Արեւելեան Լեզուաց Վարժարանին վրայ պատմական ծանոթագրութիւնն ալ, որ այդ հատորէն յետոյ կ'ընեալ, իր գրչէն է եղած: Երեք տարի յետոյ, Արեւելեան Լեզուաց վարժարանին անունով կը հրատարակէ, ի պատիւ հայ ըսնասէր պէմիւնի, «Հայ-լատին» հին քառարանն ու, ծանօթագրութեաններով, (Փարիզ, 1886), այդ քառարանը, Թ. Գարու վերջը կամ Թ. Գարու սկիզբն օրհնակուած ձեռագիր մը մէջ պահանջուած, ամենէն հին բնագիրն է որ Արեւմտաւոր մէջ հայերէնի ու է ծանօթութեան մը գոյութիւնն հաստատուէ եւ լեզուագիտական տեսակետով մեծապէս շահեկան է, Քիչ յետոյ, «Վիկինալ ցումարուած Արեւելագէտներու եռթիւրդ Միջազգային Համաժողովին առթիւ Արեւելեան կենդանի Լեզուաց վարժարանի ուսուցչներուն կողմէ հրատարակուած այլեւայլ արեւելեան կենդանի յիշատակագիրներու, քննադիրներու եւ թարգմանութեանց հաւաքածոյին» մէջ (Փարիզ, 1886), «կ'ուսումնասիրէ «Առանձին պատմութեան հայկական թարգմանութիւնը» (էջ 473-511), վերադառնալով այսպէս քննելու

անվաւերները, որոնց արդէն նուերուած էր իր «Լիւթանա»ի թէզը։ Եւ, 1891ին, պ. Ա. Պէրժէի հետ աշխատակցութեամբ, կը հրատարակէ, Աստուածաբանութեան եւ Բանասիրութեան Հանդէսին մէջ, Հատ. Ի-ի, էջ 333, «Ս. Պօղոսին եւ Կորնթացոց աւակաւեր թուգթերը, լատինական հին թարգմանութիւնը, եւ հայերէն բնագրին ֆրանսիէնի վերածումը»։

Բոլոր այս աշխատութիւնները կարեւոր են այլազան տեսակէտներով . բայց Քարիէրի ձեական գործը՝ հայ պատմագիր Մովսէս Ռորենացիի մասին իր քննական աշխատութիւններն են, որոնք երես-ցան չարք մը տեսարակներու մէջ . «Մովսէս Ռորենացիի եւ նահապետական ազգաբանութիւնները», (Փարիզ, 1891), «Նոր աղբիւրներ Մովսէս Ռորենացոյ, քննական ուսումնասիրութիւններ» (Վիեննա, 1893) : «Նոր աղբիւրներ Մովսէս Ռորենացոյ, քննական ուսումնասիրութիւններ, յաւելում», (Վիեննա, 1894), այս երկու հատորները միեւնոյն ատեն «Հանդէս Ամսօրեայ»ին մէջ հայերէն թարգմանութեամբ լոյս են տեսած : «Աբգարի աւանդավէպը Մովսէս Ռորենացոյ Հայոց Պատմութեան մէջ», (Արեւելեան կենդանի լեզուաց վարժարանի հարիւրամասնակին աթիւ հրատարակուած հատորին մէջ՝ էջ 357—414, Փարիզ, 1895) . Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհենավայրերը ըստ Ազաթանդեղոսի եւ Ռորենացոյ, քննական ուսումնասիրութիւն, Փարիզ, 1899 :

Բնագիրներու որոշ մեղակցումներով, զոր կը կապէ ամենապարզ եւ ամենաժուժկալ մեկնաբանութիւն մը, Քարիէր ցոյց տուած է թէ Մովսէս Ռորենացի իր աղբիւրներէն ինչ ձեռն, կ'օգտուէր եւ ատով իսկ պապեցուցած է թէ ան զուրկ է պատմական ու եւ է արժէքէ . այդ հետազոտութեանց իբրեւ երկրորդական հետեւանք մը, մատնանիչ ըրած է թէ Մովսէս իր գործը զրաժ ըլլալու է ոչ թէ՛ ըստ աւանդութեան՝ Ն դարուն (Ք. Յ.), այլ ը կամ թ դարուն։ Այս վերջին կէտին վրայ վէճը զեռ չէ փակուած . բայց հայ տնտեսին պատմագիրն վկայութեան պատմական արժէքին վրայ այլ եւս ոչ ոք կրնայ հաւատաքի նշոյլ մը պահել . Հայոց պատմութեան մարդը հին մասը պէտք է նոր հիմնու վրայ վերալինուի . Իր հրատարակութեան յառաջ ընթաց տպագրութիւնը բնականաբար շատ մեծ պիտի ըլլար . առաջին անգամ ըլլալով

հայ պատմաբանը քննադատութեան կ'ենթարկուէր հայերէն լեզուն լաւ գիտցող գիտունի մը ձեռքով, եւ իր հրատարակութիւնը գրեթէ անմիջապէս նորանոր աշխատութեանց երեւման գրիչը հանդիսացաւ, — հեղինակներու, աղբիւրներուն վրայ մանրակրկիտ հետազոտութիւններ, անարկ միայած ընդարձակ բնագիրներու հրատարակութիւն։ Այդ չարժու մը որուն միջոցը Քարիէր տուաւ՝ պիտի չկասի, եւ իր աշունը պիտի մնայ իբրեւ աշունը այն խորաթափանց ու սրատես քննադատին որուն պիտի պարտինք վերանորոգումը Հայոց բովանդակ պատմութեան՝ իրենց գրականութեան եւ իրենց ազգային եկեղեցւոյն սղարակական շրջանին մէջ :

Մեր ողբացեալ պատմաօժակիցը այս խնդիրներուն վրայ բազմաթիւ քննական ուսումնասիրութիւններ կատարելու գիտաւորութիւն ունէր . մանրամասնորէն զննել սկսած էր Փառասոս Բիւզանդացոյ այնքան քաղք բնագիրը որուն մէջ կ'ուզէր այլազան տարրերը ջնկել, մտադիր էր Հայաստանի քրիստոնէացման ծագումը լուսաբանել . այս մասին հետաքրքրալարժ գիտութիւններ ըրած էր արդէն, յա՛ օրինակի համար՝ թէ Գրիգոր Լուսաւորչին, որուն կը վերագրուի Հայաստանը քրիստոնէացնելու գործը, անունը դեռ չի յիշատակու իր վարդապետաց ապստամբութեան հոյակաւոր պատմաբան Նիկիէի մէջ։ Մահը որ եկաւ զինքն աղբիւրի այդ բոլոր մթին հարցանքուն մէջ քննադատութեան լոյսը մտցնելէ, այդ խնդիրներուն լուծումը յապաղեցուց անուշաւ Բայց ինչ որ մինչեւ ցարդ ըրած է, արդէն բաւական է որպէս զի այլ եւս տիեզերապէս զգացան խիտ քննութեան մը հարկաւորութիւնը եւ որպէս զի այսուհետեւ ոչ ոք կապուած մնայ կարծեցեալ աւանդութիւններու որոնց հեղինակութիւնը վերջնապէս քանդուց։

Պէտք է անկշնեւ, Քարիէրի կրտսերին հրատարակութեանց ցուցակն ամբողջանելու համար, ժողովք Տըբանպուրի մահուան առթիւ իր յօդուածը մեր 1897ի Տարեգրքին մէջ, «արգոյ» բառի վրայ Փարիզի Արեւելագէտներու Համաժողովին Սեպտեմբեր 30ի նստանքի հաղորդած աշխատութիւնը (1897) . սերունդն ուսումնասիրութիւնը «Արեւելագէտ տը Թուրի Արեւելքի պատմութեան վերաբերող մէկ գլուխուն մասին», որ մեր 1898ի Տարեգրքին սկիզբն է դրուած, հայերէն լեզուով յօդուած

մը «Բանասէր» հանդէսին մէջ (1899) «Հայոց Լեւոն Ե Թագաւորին տրուած ոսկի վարդին վրայ», վերջապէս ձեռագիր նոթ մը «Որդիի եւ Ահրիմանի ծնունդին վրայ», ըստ Թէոթոր Սուսիի, Նդիկիի եւ Նդիշէի, որ հայերէնի թարգմանուեցաւ. «Հանդէս Ամսօրեայ»-ին մէջ (1900), եւ «Բանասէր»-ի մէջ (նոյն տարի), իր տալլազան աշխատութեանց նոյն իսկ ամե-նէն փոքրերուն մէջ հեղինակին խորաթա-փանց ու ճշդագետ քննադատութիւնն ու ձեւի վայելուչ ժողովարութիւնը կը տեսնուի միշտ։ Քարիէրի հրատարակութիւնները կարճ են եղած եւ սակաւթիւ, բայց անոնք յանգած են տեւական ու կարեւոր արդիւնքներու, եւ կրնան իրեն օրինակ ցոյց տրուիլ պատմա-կան քննադատութեան՝ Արեւելեան պատմու-թիւններու վրայ կիրարկուած. ուր ան շատ յաճախ անխնամ վիճակի մէջ է. իր գործու-նէութիւնը արդիւնաւոր չէ եղած, բայց ան տեղի ունեցած է ան միջոցին երբ օգտակար կրնար ըլլալ, եւ Քարիէր պատմական կերպով կատարած է այն զործելը զոր իրեն յանձնուած են. կեանքը լիովին կրցած է վայելել՝ առանց որ իր փափուկ խղճմանքը վրդովուելու պատճառ մ'ունենար երբեք եւ եւ իր բովանդակ պարտականութիւնը կատա-րած է առանց խտրաբարոյ եւ իշխանական հովեր առնելու։ Բարձր ուսումնասիրութեանց վարժարանին մեր բաժինը յանձին Քարիէրի կորսնցուց իր ամենէն յարգուած խորհրդա-կաններէն մին, եւ ունոր բոլոր անդամները կորսնցուցին ապահով, պարզ ու սրտագին բարեկամ մը զոր երբեք պիտի չմոռնան։

Ա. ՄԵՅԵՆԷ

„POMES ARMÉNIENS“
ՄՍԱԽԵ ՅԱՅՏՆՈՒԱՄ ԿԱՐՄԻՔՆԵՐ

Պ. Խամբ փլան Տեւեւեալը կը գրէ «Լա փլան»-ը բա-րակն ու գեղարուեստական կիսամեակին մէջ։

Սուր աշտմունքիւն մ'ունի «Հայկական քանաստեղծութեանց» այս հաւաքածուն զոր

պ պ Ա. Չօպանեան եւ Կապրիէլ Մուրէ կը հը-րատարակեն այն պահուն ուր թերեւս Սասուն-նի մէջ Կարմիր Գաղանիքն վերջին ոճիւնները տեղի կ'ունենան, ծեղի մը ամբողջ հոգին անոնց կէջ կը կողկողի՝ կարծես ծովերուն ու ցամաքներուն վրայէն անցնելով ժինչեւ մեզի հասած։

Մտիկ ընկնք այդ ձայնը. քաղցր է ան ու տխուր։ Ձայնն է ժողովրդի մը որ կ'ողեւարի։ Մտիկ ընկնք դաշն՝ սկիզբէն նախ խորհրդանշու-յանական ու կրօնական, ան կ'արձակէ Ժ. դա-րուն, Գրիգոր Նարեկացի վանականով, իր ա-ռաջին ողբերը որոնք, սկիզբէն իսկ, հայկական բանաստեղծութեան տուած են այն մեծաշուք մեղամարգէութեան թոնը եւ զժաղգ ցեղի այդ եղբարկան շէշտը։ Գրիգոր Նարեկացի «Մատենա ողբերգութեանց»-էն մինչեւ «Օրոր մեր Հայաստան մօրը համար»-ը, դու մեր օրովը գրած է պ. Չօպանեան, հայկական բանաստեղ-ծութիւնը, ժողովրդի մը բոլոր արցունքն ու ինկարագրական գեղեցկութիւններով, լայն եւ գեղեցիկ հրապոյրով, դարէ դար կը թաւալի՝ ինչպէս ողբադին դաշնակութեան ալիք մը։ Այդ ալիքը, ծովուն ալիքին նման, ջայլ մը կը թուի։ Հայ մուսաները մեղմ են եւ սքողեալ։ Իրենց երգը ղիցաղանկան կը դառնայ՝ միայն անիծելու կամ ի ղէն կոչելու համար։ Երբեմն սակայն, սիրոյ եւ երիտասարդութեան անուշ ցօղ մը իր թարմութիւնովը կը տողորէ՝ այդ մեղամարգէութեան նուազները։ Հինուորաց Նարեկացին առաջինն է որ կուտայ այդ բազ-մազան տպաւորութիւնը, ուր կարծես Երարու կը բաղին՝ ինչպէս Տանթէի գործին մէջ՝ ամենէն քնքուշ երեւոյթները եւ ամենէն անկող պատկերները։ «Մատենա Ողբերգութեանց»-ը, կշռաւոր աբձակով աղօթքներու շարք մը, հայկական քնարերգութեան ամենէն յատկա-նշական հրաշակերտներէն մին» է, ըստ պ. Չօ-պանեանի։ Սքանչելի նկարագրական խառնուր եւ կրօնական խորին գեղեցկութեան մը ըով կը գտնենք երանութեան եւ շնորհի բանի մը տեսիլքներ՝ բանաստեղծութեան բոլոր գեղեց-կութիւններովը վարդաբուրած։ Պ. Կապրիէլ Մուրէ հեռեւտալ տարի կը բաղգտէ Պոթիէլ-լիի «Գարուն»-ին հետ, որուն իրօք ծաղկա-զարդ, բուրմնաւետ ու համաբոս հրապոյրն ունի։